

MONOPREDIKATIV QURILMALARNING NEMIS TILIDAGI TALQIN QILISH MUAMMOLARI

Jabbarov A.A.¹

Annotatsiya:

Ushbu maqolada monopredikativ qurilmalarning nemis tilidagi talqin qilish muammolari to'g'risida bahs yuritiladi. Mazkur maqola nemis tilidagi aynan shu mavzu bo'yicha izlanmalari, qo'llanilishi bilan birgalikda aniq misollar orqali muhokama qilinib, ilmiy hamda nazariy tushunchalar keltirib o'tiladi.

Kalit so'zlar: monopredikativ qurilmalar, Partizip I (sifatdosh I), Partizip II (sifatdosh II), kommunikativ, sodda gap, ega, kesim, monopredikativlik.

Predikativ ifoda tarkibidagi predikatlar miqdoriga ko'ra bir predikatli va ko'p predikatli tiplari ajratiladi: faqat bir predikat va uning argumentlari munosabatidan tashkil topgan qurilmalar bir predikatli, birdan ortiq predikat ishtirok etgan qurilmalar ko'p predikatli sanaladi.

Bir predikatli qurilmalar monopredikativ gaplar deb ham yuritiladi. Bu haqda tilshunoslikda olimlarning o'z fikrlarini mavjud. Monopredikativ gaplar nutqda yaxlit holda muayyan ko'rinishlarda, paradigmatic shakl o'zgarishlarda voqe bo'ladi. Bir bosh bo'lakli gaplar ham monopredikativ qurilma hisoblanadi.

Matn talqini - bu matnda yaratilgan obrazda jamlangan badiiy asardan estetik, semantik va emotsional ma'lumotlarni olishdir. Ushbu tasvirning timsolida til tuzilishining barcha darajadagi birliklari qo'llaniladi: fonografik, morfemik, leksik va sintaktik. Sintaksis so'zlar zanjiri ortidagi munosabatlarni yetkazish orqali asosan matnning uslubini belgilaydi.

Asosiy sintaktik birlik - bu gap bo'lib, uning ma'nosini tahlil qilish tilshunoslik nazariyasi rivojlanishining hozirgi bosqichida eng ko'p muhokama qilinadigan va muhim muammolardan biriga bog'liq bo'lishi mumkin. Yaqin vaqtlargacha gapning semantik tiplari va semantik tuzilmalarining o'zaro ta'siri maxsus tahlil qilinmagan. Ushbu masalalar doirasiga qiziqishning uyg'onishiga tilshunoslik va mantiq o'rtasidagi munosabat, til va nutqning semantik tomoniga umumiy burilishga yordam berdi. Zamonaviy tadqiqotchilar kuzatiladigan, o'ziga xos sintaktik tuzilmalar (gaplar) doirasida ekstralingvistik tarkibni lingvistik tashkil etish usullarini chuqurroq tushunishga intilishadi. Bu til hodisalari va obyektiv voqelik o'rtasidagi bog'lanish va munosabatlarni batafsilroq va chuqurroq anglash uchun zamin yaratadi. Sintaktik tadqiqotlarning bunday yo'naltirilganligi predikativlik muammosi, ikkilamchi predikativlikning tegishli muammosi, uni amalga oshirish usullari, gapning umumiy tuzilishidagi asosiy va qo'shimcha predikativ qatorlarning o'zaro ta'siri va boshqalar kabi masalalarga yangicha yondashishni rag'batlantiradi. Gapning semantik tuzilishini o'rganishda murakkab va sodda gaplar chegaralarini aniqlash muammosi paydo bo'ladi.

Murakkab gap ikki predikativ birlikdan, ya'ni predikati cheklangan shaklga ega bo'lgan, shaxssiz bo'lmasada, o'z predmetiga ega bo'lgan konstruksiya sifatida bir ovozdan e'tirof etiladi. Hech qanday izohsiz sodda gap bitta predikat va bitta ega va kesimni o'z ichiga olgan gap deb tan olinadi. Murakkab va elementar sodda jumlar orasidagi bo'shliq turli xil turdagi konstruksiyalar bilan to'ldiriladi, ular odatda murakkab sodda jumlar deb tasniflanadi.

Bitta grammatik predikatga ega oddiy gap bir yoki bir nechta jumalarni o'z ichiga olishi mumkin, chunki nafaqat gap, balki ibora va alohida so'z ham taklif mazmuniga ega bo'lishi mumkin. (Priyatkina A.F. Murakkab gapning sintaksisi. - M., 1990, 120-bet). Lekin sodda gapning semantik tuzilishi ko'pincha uning sintaktik tuzilishiga assimetrik bo'ladi. Bu sintaktik jihatdan sodda gap bir nechta jumalarni ifodalagan hollarda sodir bo'ladi.

“Buck kletterte verlegen von seiner Bank.” (Dieter Noll):

1. Buck kletterte von der Bank.
2. Buck war verlegen.

Bu jumlada ikkita predikat mavjud: asosiysi “kletterte” va qo'shimchasi “verlegen”. Semantik jumalarning birlashishi xarakterli “Buck” so'zining umumiyligi asosida sodir bo'ldi.

Sintaktik tuzilmalarning bir xil elementi bayonda predikativlikni saqlagan holda qisqartiriladi, lekin gapning asosiy predikativ o'zagi bilan solishtirganda predikativlik zaiflashadi. Grammatik sodda gap doirasida bir nechta semantik munosabatlarni birlashtirish muammosi nemis tilidagi gapning grammatik va semantik tuzilishini o'rganish uchun katta qiziqish uyg'otadi.

¹ Jabbarov Abdug'afur Abdug'aniyevich, Samarqand davlat chet tllar instituti

Nemis tilida Partizip I (sifatdosh I) va Partizip II (sifatdosh II) predikativ xususiyatlar bilan bir qatorda nominativ xususiyatlarni ham namoyish etadi. Fe'ning shaxssiz shakllari bilan konstruksiyalarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, Partizip II (sifatdosh II) ko'pincha sub'ektning ichki holatini yoki uning tashqi ko'rinishini tavsiflash uchun ishlatiladi:

“Die Gnädige lächelte erlöst.” (Ervin Strittmatter).

Partizip I (sifatdosh I) ham bu rolni o'ynashi mumkin: “Strafend wie jetzt hatte Agrippa noch niemals ausgesehen”. (Genrix Mann).

Aniqlovchi vazifadagi Partizip I (sifatdosh I) xarakterlovchi munosabatlarni tashkil qilish uchun ishlatiladi: “Den blinkenden Tau an den Halmen sah er nicht”. (Ervin Strittmatter).

Odatda qo'shma harakatni ifodalaydi: “Stanislaus schüttelte kauend den Kopf”. (Erwin Strittmatter)
“Tutenkarl hob beschwörend die Hände.” (Ervin Strittmatter).

Partizip I (sifatdosh I) ishtirokchi zamon munosabatlarini ham ifodalashi mumkin: “Der König nahm als Sitz einen gestürzten Baumstamm” (Heinrich Mann).

Semantik tahlil quyidagi komponentlarning mavjudligini ko'rsatadi: Der Baumstamm stürzte. Der König setzte sich darauf.

Zamonaviy nemis tilida Partizip I (sifatdosh I) va Partizip II (sifatdosh II) shaxssiz fe'l shakllariga ega bo'lgan so'zlarda ham keng qo'llaniladi, bunda jumla tarkibining yaxlitligini buzmasdan, uning imkoniyatlarini oshirish va turli semantik munosabatlarni bir jumla doirasida birlashtirish imkoniyatlarini kengaytirish imkonini beradi, hamda sintaktik jihatdan sodda gap hisoblanadi.

“Die Wirtin warf einen bewundernden Blick auf seine hohe Gestalt, die breiten, kräftigen Schultern” (Marie Lousie Fischer). Bu jumlada sifatli predikatsiya munosabatlari mavjud. Partizip I “bewundernd” kesimi sub'ektning tashqi ko'rinishini va uning ichki holatini tasvirlash uchun ishlatiladi.

“Wiebke Jans presste erschrocken die Hand vor den Mund.” (Marie Lousie Fischer).

Gapning semantik tuzilishi ikkita komponentdan iborat bo'lib, ulardan biri sub'ektning ichki holatini aks ettiradi:

“Er presste die Hand vor den Mund”.

Ega tomonidan bajariladigan ish-harakatni ifodalaydi va birinchisiga sabab-oqibat munosabatida bo'ladi: qahramon qo'rqib ketdi va bu tashqi harakatda namoyon bo'ldi.

“Undine rannte, den Kopf geduckt, das Schultertuch fest über der Brust zusammengezogen, keuchend den Deich entlang.” (Marie Lousie Fischer)

1. Undine rannte den Deich entlang.
2. Ihr Kopf war geduckt.
3. Ihr Schultertuch war fest über der Brust zusammengezogen.
4. Sie keuchte.

Birinchi va to'rtinchi komponentlar bir-biriga hamroh bo'lgan harakatlarni ifodalaydi, ikkinchi va uchinchi qahramonning tashqi ko'rinishini tasvirlaydigan mavzuning batafsil tavsifini beradi. To'rtinchi komponent, shuningdek, harakat predmetining holati haqida ma'lumot beradi, lekin oldingi ikkita komponentdan farqli o'laroq, ma'lum aniq xususiyatlar haqida xabar beradi. To'rtinchi komponent dinamik xususiyatni ifodalaydi.

1. Sie war schlaftrunken.
2. Sie war müde.
3. Sie erhob sich.
4. Sie ging zur Treppe.
5. Sie taumelte.
6. Sie stieg hinunter.

Birinchi va ikkinchi komponentlar harakat holatini tavsiflash uchun xizmat qiladi (“schlaftrunken”, “müde”). Uchinchi, to'rtinchi, beshinchi, oltinchi komponentlar harakatlarni ko'rsatish uchun ishlatiladi. Bundan tashqari, uchinchi komponent (“Sie erhob sich”) ketma-ket harakatlar zanjirining boshlanishini bildiradi (“erhob sich”, “ging zur Treppe”, “stieg hinunter”). Beshinchi komponent (“Sie taumelte”) yuqoridagi harakatlarning hech biri bilan ketma-ketlik yoki bir vaqtning o'zida munosabatlarga kirmaydi. Uning ma'nosi mavzuni tavsiflashdir. Lekin u ikkinchi komponent (“Sie war müde”) bilan sabab-natija munosabatida bo'ladi.

“Jerry Kater zeigte sich nicht im geringsten gekränkt”. (Marie Lousie Fischer).

“Gekränkt” kesimi ichki holatning tavsifini bildiradi. “Sich zeigen” asosiy og'zaki predikati tashqi xatti-harakatlarning tavsifiga ishora qiladi.

Shunday qilib, kesimli iboralar bilan konstruksiyalarni propositional tahlil qilish ularda turli xil semantik munosabatlarni ochib beradi: sabab-natija, maqsad, qarama-qarshilik, yondoshish, ergashish kabilar. Gapning ma'nosini semantik elementar orqali talqin qilish zamonaviy nemis tilidagi oddiy monopredikativ gapni, uning

semantik tuzilishini shakllantirish usullarini o'rganish, gapning asosiy mazmuni va qo'shimcha predikatsiya konstruktsiyalari o'rtasida o'rnatilgan turli munosabatlarni aniqlash va tasniflash uchun katta imkoniyatlar beradi.

Semantik elementar propozitsiyalar orqali jumlaning ma'nosini talqin qilish zamonaviy nemis tilida oddiy monopredikativ bayonotni, uning semantik tuzilishini shakllantirish usullarini o'rganish, jumlaning asosiy mazmuni va qo'shimcha predikatsiya konstruktsiyalari o'rtasida o'rnatilgan turli xil munosabatlarni aniqlash va tasniflash uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Bunda o'quvchi diqqatini jalb qiladi va gapning murakkablashtiruvchi a'zolari asosiy kesim tuguniga bo'ysunadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. E.Shendels. *Deutsche Grammatik*. - Moskau, 1992. 272-287 b.
- [2]. Nurmonov A. *Tanlangan asarlar. 1-jild*. - Toshkent, 2012. -258 b.
- [3]. Nurmonov A., Maxmudov N., Axmedov A., Solixo'jaeva S. *O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi*. - Toshkent: Fan, 1992. -294 b.
- [4]. *O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis*. - Toshkent, "Fan", 1976. -560 b.
- [5]. Xayrullayev X. *Ob osobennostyax izucheniya ob'ekta rechevoy lingvistiki. Inostrannaya filologiya: yazo'k, literatura, obrazovanie.* 2019. (2 (71), 17-20. https://inlibrary.uz/index.php/foreign_philology/article/view/921
- [6]. Xayrullaev X. *Nutq birliklarining pog'onali munosabati*. - Samarqand, 2008, 70 b.
- [7]. Ervin Strittmatter. *"Der Laden"*. - Berlin, 1998.
- [8]. M.R Fischer *Das Madchen Senta*. - Dusseldorf, 2002.